

Slovník nářečí českého jazyka

Akademie věd
České republiky

věda 48

kolem
nás
pro všední
den

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení ÚJČ je jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se systematicky zabývá zkoumáním nespisovných útvarů českého národního jazyka; vedle problematiky tradičních teritoriálních dialektů a formování interdialektů zkoumá zvláštnosti běžné mluvy, a to i v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničních oblastech.

KONTAKTY

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97, 602 00 Brno

<http://www.ujc.cas.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni>

e-mail: dialekt@iach.cz

Slovník nářečí českého jazyka (A-C)

(<http://sncj.ujc.cas.cz>)

Struktura heslového odstavce

heslové morfologická hláskoslovná
slovo charakteristika varianta

↓ ↓ ↙
báčovka f. (*báčofka*)

obuv. hřebík na pobíjení dřevěné obuvi; *báčofki* Rožmitál pod Třemšínem PB

↑ ↑ ↑ ↑
kvalifikátor význam doklad lokalizace

břežní adj. (*břežní*)

1 ■ ← víceslovné pojmenování vor. několik vorů spojených za sebou a plujících blízko břehu; *břežní pramen* Polabí 2 ■ vor. stav vody příznivý pro plavbu; *břežní voda* Praha PH

PSJČ; SSIČ ← [odkaz na literaturu](#)

↳ složené heslové

bobača m. (*bobača*), bobače f. (*bobača*), bobáče n. (*bobáča*) ← záhlaví zjevení působící strach, strašidlo; *bobáča* Valašsko; *bobača* vých. Morava;

▲ ← ustálené spojení typu říkadla, části písní aj. *je tu taký bobača, co sa chytá rubača* Velké Karlovice VS – žňový popěvek

→ *bobačacko* n. (*bobačacko*) augm.; *bobačacko* Valašsko

↳ příhniždované heslo

blikavice f. (*blikavice*)

jasné místo na obloze, zprav. při svítání nebo při západu slunce; *blikavice* Komárov TA

● ← frazeologie a idiomatika *nad Buďejice blikavice, bude třeba rukavice* Komárov TA

Co je to *Slovník nářečí českého jazyka*?

Slovník nářečí českého jazyka (SNČJ) je první lexikografické dílo, které zpracovává slovní zásobu všech nářečí českého jazyka, a to od poloviny 19. do konce 20. století. Obsahuje tedy nářeční výrazy z období zhruba 150 let.

Co jsou to nářečí?

Je všeobecně známo, že poněkud jinak se mluví v Čechách a jinak na Moravě a ve Slezsku. V Čechách lidé *vostávají* na *vesnici*, na Moravě *bévají*/*bývají* a ve Slezsku *meškaju* na *dědině*, v Čechách nám poličku vyrobí *truhlář*, na Moravě *stolař*, v Čechách nám leccos může *překážet*, kdežto na Moravě *zavazet*, v Čechách o štíhlém člověku řekneme, že je *hubený*, na Moravě pak, že je *chudý*, v Čechách uslyšíte *chci*, na Moravě *chcu*, v Čechách létají *mouchy*, na Moravě *muchy*, v Čechách můžete projít *blátem*, kdežto na Moravě *blatem*, v Čechách se vyslovuje *na schledanou*, na Moravě zpravidla *na zhledanou*.

Různě se mluví i v jednotlivých částech Česka – jinak zní čeština v okolí Plzně nebo na Českobudějovicku, jinak zase v Podkrkonoší nebo na Litomyšlsku; podle mluvy můžeme identifikovat rodáka z Prostějovska, Valašska, Ostravska.

Územním variantám běžné mluvy se říká **nářečí** (dialekty). Vzhledem k tomu, že jde právě o rozdíly územní, mluvíme o těchto nářečích jako o nářečích teritoriálních. **Tradiční teritoriální dialekt** je tedy územně vymezený útvar národního jazyka, který má své rysy tvaroslovné (např. 6. pád množného čísla: *klukách* × *klukoch* × *klucích*), hláskoslovné, mezi něž patří i rysy výslovnostní (např. *lesík* × *lesejk* × *lesék*, *auto* × *áuto* × *outo* × *óto* × *hóto*, *pivo* × *pivo* (viz mapu), *buchty* × *bochte*;

Mapa rozšíření nářečních podob *pivo* × *pivo* (Český jazykový atlas 5, s. 204)

guláš × kuláš, potvora × potfora) aj. Nářečí jsou omezena na mluvenou neveřejnou spontánní komunikaci dialogickou. Podle míry vzájemných shod se seskupují do větších skupin, směrem k okrajům území nářečních rysů přibývá.

Jak a kdy nářečí vznikla?

Nářečí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku se dělí podle výsledků vývoje pračeských samohlásek *y* (dnes spisovného *y*, např. *pýcha, starý*) a *ú* (dnes spisovného *ou*, např. *mouka, dobrou*). Vydělují se tak jednak nářeční skupiny, v nichž došlo ke změně *y* v *ej* a *ú* v *ou*, popř. k následné změně *ej* v *é* a *ou* v *ó*, jednak nářeční skupiny, v nichž zůstávají původní samohlásky *y* a *ú* uchovány, popř. podléhají krácení a mění se v *y* a *u* (viz mapy soused a dobrý). Rozlišujeme tedy čtyři základní nářeční skupiny (viz mapu):

1. česká nářečí v užším smyslu (*mouka, starej*)
2. nářečí středomoravská (*móka, staré*)
3. nářečí východomoravská (*múka, starý*)
4. nářečí slezská (*muka, stary*)

Uvedené hláskové změny probíhaly ve 14.–16. století.

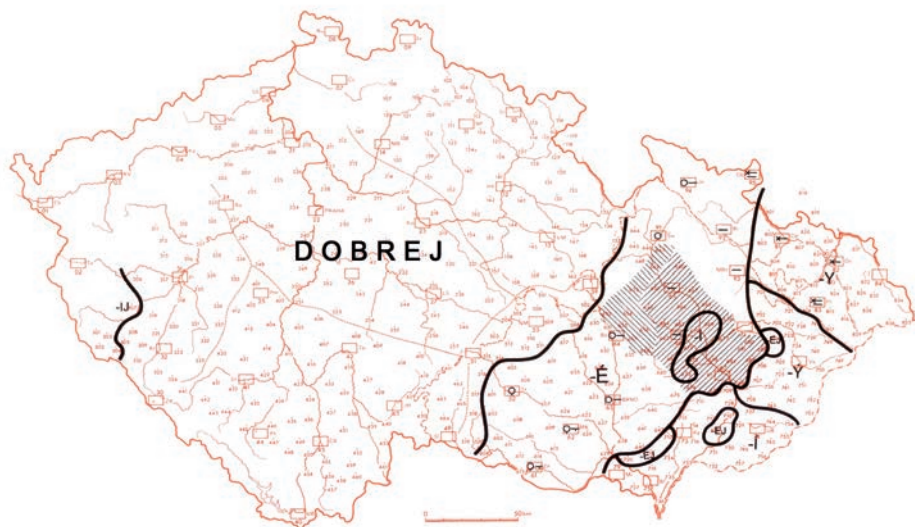
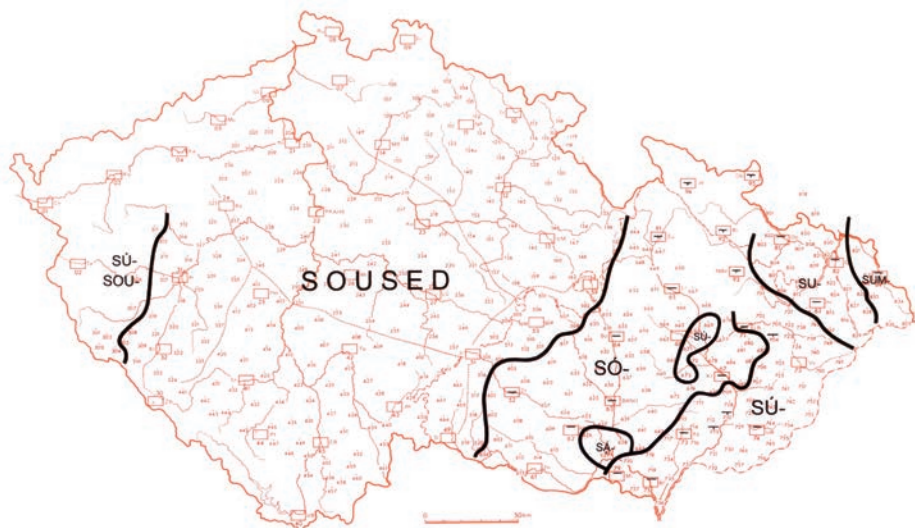

Základní nářeční skupiny

Proč potřebujeme celonárodní nářeční slovník?

Slovník nářečí českého jazyka patří k nejpotřebnějším akcím na poli záchrany našeho kulturního dědictví. Z živé mluvy se vytrácejí mnohá slova i celé skupiny slov, a to v důsledku změn společensko-hospodářských poměrů a s tím souvisejících změn ve způsobu života, zejména na venkově. Přispěly k tomu především kolektivizace zemědělství v padesátých letech 20. století, vyliďňování vesnic v důsledku stěhování obyvatel za práci, nárůst vzdělanosti nebo vliv sdělovacích prostředků.

Takřka výhradně nářečí používala v každodenním životě ještě generace narozená kolem roku 1900; její mluvu se naštěstí podařilo zachytit výzkumem pro *Český jazykový atlas* v letech 1964–1972. Z dnešních výzkumů je však zřejmé, že mládež již mnohá nářeční slova nezná nebo je zná jen z doslechu, např. *šumná* ‚hezká‘;

Výsledky vývoje pračeského *ú* a *ý* jsou zobrazeny na mapách z *Českého jazykového atlasu 5*, a to na mapě *soused* (s. 99) a na mapě *dobrý* (s. 80): *ou* a *ej* v českých nářečích v užším smyslu, *ó* a *é* v nářečích středomoravských, *ú* a *ý* ve východomoravských (v severní polovině je původní *ý* ve výslovnosti zachováno, v jižní polovině došlo později k jeho splnutí s *í*) a *u* a *y* ve slezských nářečích

Z výzkumu pro *Český jazykový atlas*
v šedesátých letech 20. století
(foto archiv dialektologického oddělení
ÚJČ AV ČR)

*švidravý, pidravý, šilhavý; čučka, čočka; boh dál, bocán, čáp; turkyň, kukuřice; hafe-
ra, borůvka* (viz mapu na s. 4 – areál na východě našeho území).

Některé nářeční výrazy se naopak uchovávají v mluvě mladé generace i dnes, např. ve Slezsku slovo *synek* pro označení chlapce a *kobzol* pro brambor, na Moravě pojmenování *píják* pro klíště, *gatě* pro kalhoty a označení *kadlátko* nebo *trnka* pro švestku (viz mapu na s. 5).

Celočeský nářeční slovník doposud v českém prostředí chyběl, a byl proto očekáván jak laickou, tak odbornou (a to i mezinárodní) veřejností. K jeho zpracování se však mohlo přistoupit teprve po završení prací na *Českém jazykovém atlase*; jeho šest svazků vyšlo v letech 1992–2011 (podrobněji viz brožura *Nářečí dřívě a nyní. Český jazykový atlas*, <http://www.vedakolemnas.cz>). *Slovník nářečí českého jazyka* vzniká od roku 2011 v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., v Brně. První část slovníku (hesla začínající písmeny A–C) byla zpřístupněna v elektronické podobě začátkem roku 2016, viz <http://sncj.ujc.cas.cz>.

Mapa rozšíření
nářečních
výrazů pro borůvku
(*Český jazykový atlas 2*,
s. 232)

Mapa rozšíření nářečních výrazů pro švestku
(Český jazykový atlas 2, s. 52)

Jaký byl zájem o nářeční slovní zásobu v minulosti?

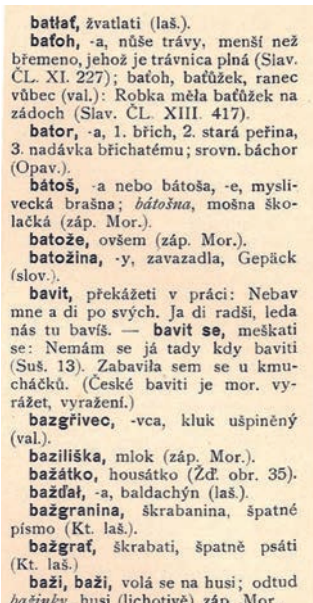
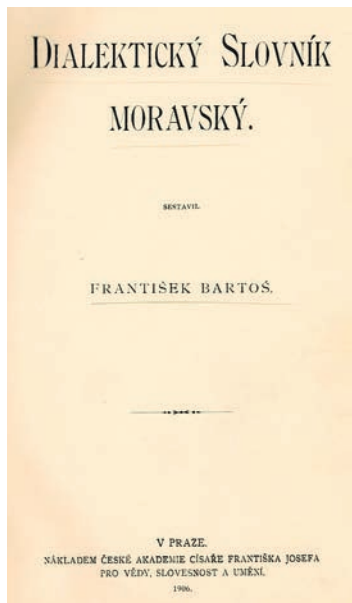
Zájem o nářeční lexikum sahá hluboko do naší historie. Již ze středověku jsou doložena ojedinělá pozorování rozdílů v jazyce souvisejících s rozdílným krajovým původem mluvčích. Např. Jan Hus, rodák z jihočeského Husince, v předmluvě k *Postille* z roku 1413 upozorňuje, že některé výrazy nebo tvary, které při psaní užívá, jsou regionálně omezeny:

„*Abys, kdož čísti budeš, rozuměl mé řeči české, věz, žeť sem psal tak, jakž obecně mluví. Neboť v jednom kraji Čechové jinak mluví a v jiném jinak: na příklad: já píši „nizádný neví“ a jiní říkají „žádný neví“; opět, já dím: „musím“ učiniti a jiní praví „musím“. Opět já dím „tělestný“ a jiní „tělesný“, já „protiv“ a jiní „proti“; já „vzjeviti“ a jiní „zjeviti“; já „popad ho“ a jiní „popad jej“, já dím „bychme byli dobří“ a jiní „bychom byli dobří“, já „všechny věci“ a jiní „všecky věci“. A jest jiných drahně proměn.“*

Titulní list z Husovy *Postilly*
(z vydání připraveného Václavem Flajšhansem roku 1900); ukázka z předmluvy

Soustavný vědecký zájem o slovní zásobu (lexikum) českých nářečí se však uplatňuje až v rozsáhlém *Dialektickém slovníku moravském* (1906). Jeho autorem byl František Bartoš (1837–1906), pedagog, jazykovědec, etnograf, významná osobnost moravského kulturního a vědeckého života, jehož 110. výročí úmrtí si připomínáme právě v tomto roce. Bartošovo celoživotní dialektologické dílo se vztahuje k Moravě a Slezsku, proto je označován za zakladatele moravské dialektologie.

Titulní list *Dialektického slovníku moravského* Františka Bartoše (1906); ukázka hesel

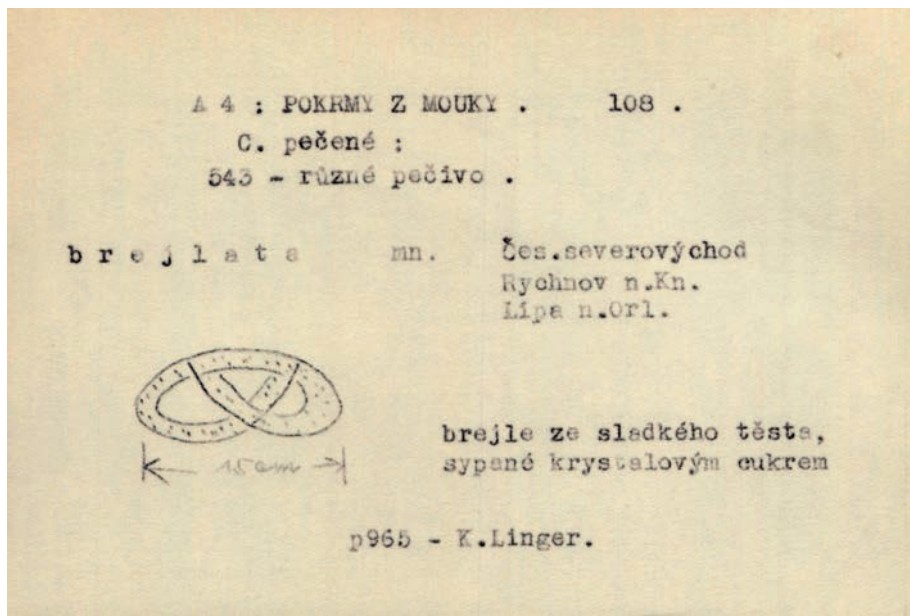
Bartošův slovník se stal vzorem pro další práce, inspiroval se jím např. Jan František Hruška (1865–1937). Jeho *Dialektický slovník chodský* (1907) je prvním nářečním slovníkem z oblasti Čech.

Archiv lidového jazyka

Materiál z *Dialektického slovníku moravského* i z *Dialektického slovníku chodského* je věněn do Archivu lidového jazyka (ALJ), založeného dialektologickým oddělením Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze v roce 1952. Cílem bylo uchovat kdysi bohatou nářeční slovní zásobu a koncentrovat písemné nářeční doklady v jednom co nejpůlnejším souboru. Archiv tvoří základnu pro *Slovník nářečí českého jazyka* (SNČJ).

V ALJ jsou soustředěny excerpty z nářečních prací tištěných i rukopisných (nářeční monografie, slovníky, soukromé sběry, časopisecké příspěvky filologické či etnografické, drobné rukopisné záznamy) z různých oblastí Čech, Moravy a Slezska od osmdesátých let 19. století po současnost. Nejstarší doklady jsou z knihy Aloise Vojtěcha Šembery *Základové dialektologie československé* (1864).

Materiál byl doplňován autentickými příklady z nářečních promluv, které zaznamenali externí spolupracovníci – dopisovatelé (filologové, studenti a venkovští učitelé) v oblastech, odkud bylo materiálu málo nebo chyběl úplně. V některých případech byl nářeční výraz přiblížen ilustrativním nákresem s popisky a někdy i poznámkami vysvětlujícími význam slova (viz obrázek).

Kartotční lístek z Archivu lidového jazyka

V roce 2010, tj. před započítáním prací na *SNČJ*, byl materiál digitalizován a nový je do *ALJ* ukládán již jen v elektronické podobě. Jedná se např. o doklady získané z dvoufázové korespondenční lexikální ankety uskutečněné v padesátých letech 20. století. Do obcí, kde byla škola, byly rozeslány dva sešity *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka*; za pomoci rodilých mluvčích je vyplňovali zpravidla učitelé (viz obrázek na s. 8).

Vyplněné dotazníky jsou archivovány v dialektologickém oddělení ÚJČ v Brně; byly využívány při práci na *Českém jazykovém atlase*, v současné době probíhá jejich kompletní důkladná odborná revize.

Součástí *ALJ* je také materiál shromážděný na základě dotazníků pro *Český jazykový atlas*, a to jak publikovaný v jeho pěti svazcích (tj. bezmála 27 tisíc slov a slovních forem), tak i materiál nepublikovaný. Archiv je dále doplňován o nové doklady z regionálních zdrojů, z rukopisných, tištěných i elektronických nářečních slovníků a monografií, z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření a též z doplňkových a ověřovacích nářečních výzkumů, na které každoročně vyjíždějí pracovníci dialektologického oddělení. V menší míře jsou do *ALJ* včleňovány

i doklady z beletrie, a to z děl spisovatelů, kteří byli úzce spjati s určitým regionem a ve svých dílech pak používali místní nářečí.

Zatímco v roce 1964 obsahoval ALJ jen necelých 400 000 kartotéčních lístků (300 000 lístků bylo získáno excerpty z monografií, slovníků atd., necelých 50 000 pak z časopisu *Český lid* a z regionální literatury a 50 000 z materiálu od dopisovatelů), do dnešní doby se rozrostl zhruba na 1,5 milionu záznamů.

SLOVNÍKOVÝ DOTAZNÍK II • 12

404-403

Jak dlouho žije vyplňovatel v obci: 15

Obec: *Sokolův Němeček*
Okres: *Jacice*

VI. LES

1. Jsou u vás různé názvy pro les podle převládajícího druhu stromů, např. *borek, bučina, smrčina, křiváček, verpán* atd.? Uveďte!

Ne

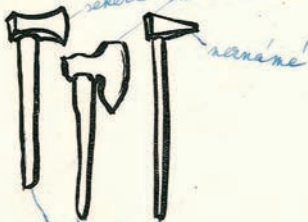
2. strom *sham* modřín *verpán*
smrk *smrč* olše *vošče*
borovice, nízká borovice *rosna* jilm *jilm*

3. kmen stromu *kmen* míza stromu *míza*
větev, větvička *větev* zakrslý strom *zakrsek*
mladá větev, výhonek *velvost* vyvrácený strom *vejrab*
chvojí *chvoj* vykotlaný strom *rovná daly strom*
jehličí *spendlivci* díra ve stromě *dubira*
spadané jehličí, listí *šmour* suchý strom *sauška / jím u jehličí strom*
šiška (jsou také názvy podle druhů?) suchá větev *suchá větev*
roští *chraští*

Mají snad u vás své zvláštní názvy čerstvé a suché větve listnatých i větve jehličnatých stromů? Liší se snad větve podle síly? Uveďte!

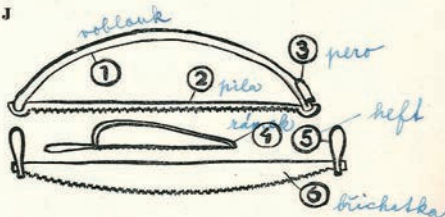
4. pařez, dobývat pařezy *dobývat pařez*
dřevorubec *dřevč*
palice *palice*
sekera (názvy hlavních druhů a jejich částí
připíše k obrázkům) *sekerě, sírovčina*

H

klín (silný) *klín*
piliny *piliny*
kůra *kůra*
loupat kůru *loupat*
pila (názvy hlavních druhů a jejich částí připíše
te k obrázkům)

J

Popište (na přiložený list vzadu) lesní práci s dřevem a upozorněte na výrazy u vás při tom obvyklé!

Nářeční výzkum na Chodsku, 1994, a na Doudlebsku, 1999

(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Zápis nářečních dokladů

V ALJ se setkáváme s různými způsoby zápisu mluvené řeči, které se více či méně liší od psané formy češtiny, na kterou jsme všichni zvyklí. Materiál totiž pochází z různých zdrojů – od odborných dialektologických prací až po beletrii. Zapisovatelé se vždy snažili o co nejpřesnější vystižení charakteru místního nářečí, jen zřídka však byli školení dialektologové. Proto autoři *SNČJ* při tvorbě hesel psanou podobu nářečních dokladů upravují. Vycházejí přitom ze zásad dialektologického přepisu užitého v knize *České nářeční texty* (1976, s. 8–9); ten navazuje na starší *Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů* (1943, rozšířená verze 1951). Podle těchto zásad se např. slova *dítě*, *hodina*, *nízko*, *kůň*, *město*, *chalupa* přepisují podle místní výslovnosti takto: *dítě*, *hodina*, *nísko*, *kůň*, *mjesto/mňesto*, *chalupalchatupa* atd.

Jak se aplikují zásady dialektologického přepisu, dokumentuje slovníkové heslo **březulka**, ve kterém byl využit doklad z knihy lékaře, básníka, spisovatele a politika Ondřeje Příkryla (1862–1936), rodáka z Výchovic u Prostějova.

Bévalo. Obrázke z Hané (1927):

*Na Veleké pátek belo jož v polo popraveny, krtičence na lókách rozhrabany a rozházeny a tož dědina hleděla si sebe. Tetke dolečovaly a podrovnávaly staveňa, stréci oklózely dvore, pacholci řezale na svátke sečko, divky omětaly pócene, oměvaly okna a drhle trečafy, **děvcata zháněly březolko na velekonocni vajička** a děcka se rozbihovaly pro vrbovy prôtke na mrskutovy žele. Ke kostelo trósele se ledi „lóbát Pámbučka“ a za školó pohrkávaly hrkačke a poklupávaly klupače.*

Heslo ze SNČJ:

březulka II f. (*březulka, březolka, březolka, březúlka*)

střm, vm brazilské dřevo užívané pro barvení velikonočních vajec, pryzila: *rači než březolkó barvím véca ceboluvéma šopkama* Žďár BK; *já nepotřebojō haňi březolko, haňi šalvostr, mňe stači černi kafě nebo cebola* Protivanov PV; *mę sme barvilę véce děcki jenom březolkó* Malé Hradisko PV; *maminka se báli, že nebude na Velikonoce dozď březulki* Slavkovsko-Bučovicko; *d'efcata zháněly březolko na velękonocni vajička* Výchovice PV; *březulka* Kroměříž KM, Vlkoš HO; *březúlka* Hodslavice NJ

Pozorný čtenář si jistě povšiml drobných úprav Přikrylova textu vzniklých uplatněním zásad dialektologického přepisu, např. *děvčata* → *děfčata*, užití speciálních znaků pro širokou výslovnost hlásek *e*, *o*.

Databáze souvislých nářečních textů

Důležitým pramenem pro tvorbu SNČJ je Databáze souvislých nářečních textů. Jedná se o obsáhlý elektronický soubor nářečních textů a souvislých vyprávění, která zaznamenali jak školení dialektologové, tak lidové vypravěči a neškolení zájemci o nářečí. V souboru jsou vyhledávány především větné kontexty dokládající užití nářečního výrazu v daném významu.

Do Databáze jsou mj. zařazeny nářeční ukázky z knihy Jaroslava Voráče *Česká nářečí jihozápadní II* (1976). Např. v hesle **biják** byl využit doklad z vyprávění ženy narozené roku 1888 v obci Žebnice na severním Plzeňsku:

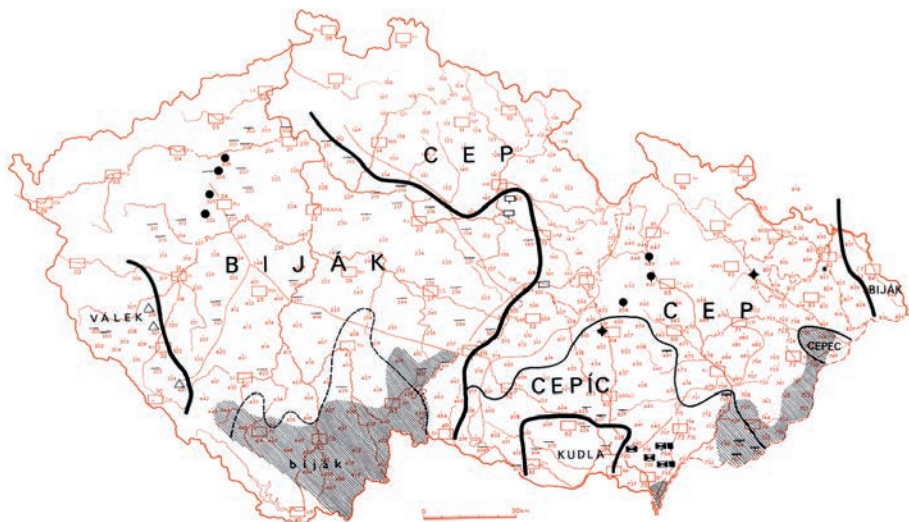
Cep – to bil držák, biják, vošití. *To vošití se dělalo z vepřoví kúzi, to si narezáli ze sviňí. Diš se zabíjelo v zimje, tak se s tim počítalo na zásobi. Mláčit se mušel učít: drš pitel, to bilo s třema (= říkadlo při mláčení třemi cepy); štirma: husa peče, sádlo teče, to mušelo klapat jako muzikantí; pjeťi: pátej do pekla; šesťi: vokolo stodoli, to ešče ale nákej přízvug bil jinej k tomu. Pane, to bila kolikrát vejplata (= výprask), diš se ti noti nedrželi. Diš to bil učedník, to kolikrát dostal vejplatu.*

Heslo ze SNČJ:

biják I m. (*biják, b'iják, bijak, biják, b'ijok*)

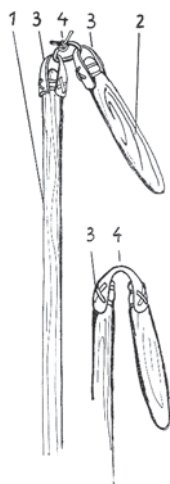
I zejm. čes, vých. slez součást cepu, již se mlátí: **cep, to bil držák, biják, vošití** Plasy PM (*Žebnice*); *taťneg vzal železnou špic a spravil vošití u cepu a tak spojil bijág z držákem* Paseky PI; *mušič bit celím bijákem, ne jen špičkou* Zlatá Koruna CK (Plešovice); *bijág u cepu se mje rozjhil* Dolní Třeboň CK; *při mláčení mi bijág od hůlky uletel* Kladeruby VS; *biják* Lípa nad Orlicí RK, Krahulčí JI; *biják* Prachaticko, Českobudějovicko; *b'iják* Valašsko; *b'ijok* Jablunkovsko 2 část kladiva, již se tluče: *biják* Náchodsko 3 část, slez druh tance: *bijak* Kravaře OP, Štítina OP 4 hromosvod: *bijákę se lesknó* Litovelsko 5 stvol jitrocele s válcovitým klasem: *biják* Jemnicko 6 zě velký lusk: *panečku, to sou bijáci* Lažišťe PT 7 naplocho roztlučení knoflík s měděným ouškem užívaný při chlapecké hře: *biják* Neveklov BN, Prostějov PV 8 rváč, násilník: *to je takavij biják, s tím si nič nezačínj!* Mrákov DO; *takovej bijág diš te chiť, to se mu z rukouh nevidraperš* Zábrdí PT; *s něm si nič nezačíné, to je biják jaksepatri* Slavkovsko-Bučovicko; *jejih ogara býť veliký b'iják, na každé zábav'e sa pob'il* Lhota u Vsetína VS; *Alojz býť najvječy bijag v dzedžyňe* Ostrava OV (Hošťálkovice); *b'ijok* Malenovice FM

● *husički maji volata jag bijáci* Neveklov BE – hodně plná; *dostal sem páreg jag bijág vot cepu* Příbram PB – hodně velký; *polífka jako biják* Soběslav TA – hustá
PSJČ; SSSJČ; ČJA 3, 77 (biják cepu)

Mapa rozšíření nářečních výrazů pro biják cepu

(Český jazykový atlas 3, s. 198)

Cep - náčrtek z obrázkové přílohy k *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*.

- 1 držák
- 2 biják
- 3 kožené ošití cepu
- 4 svorník

Muž s cepem,
šedesátá léta 20. století
(foto archiv dialektologického
oddělení ÚJČ AV ČR)

Archiv zvukových záznamů nářečních promluv

Dalším zdrojem pro *SNČJ* je Archiv zvukových záznamů nářečních promluv; obsahuje nahrávky získané během nářečních výzkumů. Starší záznamy uchovávané na magnetofonových páskách byly ve spolupráci s Českým rozhlasem převedeny do digitální podoby a v současnosti jsou popisovány a zálohovány. Část

Dialektologové při výzkumu nářečních pojmenování částí cepu, šedesátá léta 20. století (foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

jich byla využita v šestém svazku *Českého jazykového atlasu. Dodatky* (2011); jeho součástí jsou dvě CD se 70 ukázkami nářečních promluv ze všech nářečních oblastí našeho území. Archiv je průběžně doplňován o nové nahrávky běžně mluveného jazyka.

Jaká slova jsou zařazena do SNČJ?

- **Slova, která nejsou obsažena ve spisovném jazyce**, např. *babušistý* ‚(o krávkě) mající světlou skvrnu na čele‘, *baráška* ‚bílá sukně potištěná puntíky‘, *bati-na* ‚modřina‘, *bator* ‚bricho‘, *bařula* ‚hlupák‘, *bolestňák* ‚koláč pro šestinedělku‘, *bošišnidle* ‚v těstě obalený a osmažený plátek chleba‘, *brandat* ‚bryndat‘, *břeč-ták* ‚nakyslé mléko‘, *bulínek* ‚malý polštář pod hlavu‘, *caga* ‚koza‘, *cagar* ‚placka z tmavé mouky‘, *campota* ‚stopa, šlápota‘, *cudratý* ‚huňatý, chundelatý‘, *falírovat* ‚překážet‘.
- **Slova, která jsou obsažena ve spisovném jazyce, ale v SNČJ mohou být doložena i v jiném významu**: např. *bagoun* ‚nepálená cihla, vepřovice‘, *bambulka* ‚pampeliška‘, *blikavý* ‚šilhavý‘, *bařina* ‚ovce‘, *blafat* ‚okrádat‘, *bradlo* ‚stoh sena‘, *borůvka* ‚borovice‘, *brakovat* ‚nedostávat se, chybět‘, *bručoun* ‚silný mráz‘, *cimbál* ‚rampouch, střechýl‘, *cucák* ‚mléčný zub‘, *cvaknout* ‚dát pohlavek‘, *křídlo* ‚poklička‘, *plesnivý* ‚šedivý‘.

Jaké tematické okruhy slov najdeme v SNČJ?

Základem je slovní zásoba odrážející **každodenní život člověka**, např. *bábo* ‚dítě‘, *blížňata* ‚dvojčata‘, *dědiček* ‚dědeček‘, *křesníček* ‚kmotr‘, *babibába* ‚porodní bába‘, *calovat* ‚líbat‘, *cúdl* ‚cop‘.

Lidé dříve žili více ve spojení s přírodou; to se odrazilo i v bohatosti výrazů pro nejrůznější přírodní jevy. Příkladem mohou být slovesa označující různou intenzitu padání kapek z mračen. Dnes si vesměš vystačíme se slovesy *mrholí/mžší*, *prší* nebo *líje*, ale dříve se řeklo, když slabě pršelo, že *crbolí*, *crkotí*, *cmírá*, *mlží*, *mrní*, *romej-ší*, *rosí*, *síje*, *sychrá*, o dešti střední síly, že *cabí*, *cáchá*, *cachotí*, *cébí*, *cimbá*, *čapoce*, o silném pak, že *cedí*, *cúdí*, *crčí*, *chlístá*, *chrstá* atd.

Sedmkrásko: *andělíček, barborka, babička, (jarní) bída, čečetka, šešétko, ...*
(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Ocún: *baraňák, bogdalec, koník, naháček, nahál, nahálek, ...*
(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Čmelák: *bromber, brumbár, brundibár, bunk, bzučák, čmel, čmoldán, medulák, vos, ...*
Pampeliška: *pampelicha, pumpel, pumprliška, pliška, mlíčník, dloubanka, rejpanka, ...*
(foto Jitka Čundrlová)

Kontryhel: *bílá rosička, babí koření, bochánky, husí čapka, ...*
(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Velkou skupinu slov tvoří lidová **pojmenování rostlin a živočichů**, např. *babí douška* ‚mateřídouška‘, *bachan* ‚chrpa‘, *balbokáč* ‚blatouch‘, *bradavice* ‚sasanka‘, *borec* ‚borovice‘, *buďula* ‚hřib borový‘; *bábrlinka* ‚sluněčko sedmitečné‘, *babule* ‚husa, house‘, *bajska* ‚blecha‘, *bírka* ‚veš‘, *bariš* ‚ovce‘, *baroš* ‚beran‘, *breberka* ‚veverka‘, *bromberák* ‚čmelák‘, *břinkalka* ‚mřenka‘.

Příklady hesel ze SNČJ:

bartolomka f. (*bartolomka*, *bartolonka*, *bartolemka*)

bot. světlík lékařský (*Euphrasia rostkoviana*): *bartolomka* *kvjete prostřet* Světlá pod Ještědem LB; *bartolonka* Světlá pod Ještědem LB; *bartolemka* Světlá pod Ještědem LB; *bartolomka* Železnobrodsko
● *zbledla jako bartolomka* Světlá pod Ještědem LB – velmi zbledla

borovík m. (*borovík*)

bot. hřib borový (*Boletus pinophilus*): *borovík* Uherské Hradiště UH (Mařatice)

břítvenka f. (*břítvenka*)

vých. svč **zool.** slepýš (*Angius*): *cák te napadá, to neňi žádnéj hat, to je jenom břítvenka* Třebechovice pod Orebem HK; *břítvenka nič nedělá* Lípa nad Orlicí RK; *na naši pasece to je samá břítvenka* Bohdašín RK
ČJA 2, 67 (slepýš)

cakoza f. (*cakoza*)

zool. chroust (*Melolontha*): *na jaře zbírali cakozi* Šebřívov TA
ČJA 2, 44 (chroust)

Do slovníku jsou zařazena **pojmenování různých druhů pokrmů**: bramboráku říkají takřka v celých Čechách *cmunda*, ale na Plzeňsku se užívá i *bác*, na Českokobudějovicku *báca*, v Podkrkonoší *bacák*, na Domažlicku *bacán* atd. Někde si o Vánocích pochutnávají na *vánoče*, jinde na *štedrovnici*, *caltě*, *vandrovnici* nebo *pletenci*. Pro žemlovku existují mj. výrazy *bába*, *babinec*, *bída*, *utrženej břeh*, *zemlbába*. Zelná polévka je ve Slezsku *bigus* či *bizuch*, v Čechách *couralka*, *couračka* nebo žertovně *kokta s breptou*; česneková polévka je ve Slezsku *brodzupa*, v jižních Čechách *cinkalka*, *cinkavka*, *cvrnk* atd. Pestrá jsou pojmenování pro nechutné, nepodařené jídlo, např. *bibra*, *blafanec*, *blba*, *břížďala*, *břunda*.

Příklady hesel ze SNČJ:

bacánprej m. (*bacánprej*)

bramborová **buchta**: *dnez bi bacánprej nejedli* Chodsko

bundavina f. (*bundavina*)

pokrm z vařené zeleniny: *povařila sem šecku možnú zeleňinu, přidala sem záklechtku, posolila a bila hotová, ta bundavina* Břeclav BV (Ladná)

cagar m. (*cagar*, *cagár*)

druh **pokrmu** a placka z tmavé mouky: *cagar byl takový černý* Čermotín PR **b** narychlo připravený, nemastný koláč: *mamjenka nám napékli na pouť cagárou* Kelč VS

Rozličné výrazy najdeme pro **pojmenování osob s výraznými rysy v chování**: upovídáný člověk je v nářečích *bablafón*, *bajdala*, *basibřuch*, *blafuňka*, *brbonta*, *brekta*, *brňala*, *cancoň*, *cektan*, *drdola*, *zakřiknutý balatka*, *cvikýř*, *ustrazený a bojácný bolibřuch*, *bázler*, *bačka*, *bzdina*, *nešikovný babroš*, *bibrála*, *bucák*, *čapčuch*, *čuchta*, *nepořádný babraňa*, *bisaga*, *campera*, *ubručený* a *mrzutý brča*, *brňoch*, *brnták*, *buřoch* atd.

Příklady hesel ze SNČJ:

borsuk m. (*borsuk*)

1 vm, slez zool. jezevec (*Meles*): *jo iny roz v'idžaŕa baruog ud borsuka, to byu kop'ec!* Třinec FM; *borsuk* Uherskohradištsko, Frenštát pod Radhoštěm NJ, Jablunkov FM 2 kdo chytá jezevce a léčí jejich sádlem: *borsuk* Uherskohradištsko, Frenštát pod Radhoštěm NJ 3 expr. **bručoun**, **mrzout**: *to chlaspko je taký borsuk* Lhota u Vsetína VS; *to je borsuk* Frenštát pod Radhoštěm NJ; *borsuk, to je teš tak'i ňedobry čuov'ek, strah z ňego gandz idže* Třinec FM

● *hled'iz jag borsuk* Frenštát pod Radhoštěm – zamračeně, nevraživě

brumbál m. (*brumbál*)

1 druh hmyzu a zool. čmelák (*Bombus*): *brumbál* Železnobrodsko, Doudlebsko b zool. ovád (*Tabanus*): *brumbál* Světlá pod Ještědem LB (Hoření Paseky), Chotěšice NB (Nouzov), Třebívlice LT c zool. chrobák (*Geotrupes* aj.): *lítaji brumbáli* Horažďovice KT; *brumbál* Kdyně DO 2 druh lidového hudebního nástroje, famfrnoch: *brumbál* již. Čechy 3 expr. **bručoun**, **mrzout**: *ti sež brumbál* Radčice JN 4 expr. *tlustý*, *neobratný chlapec*: *brumbál* Husinec PT

→ **brumbálek** m. (*brumbálek*) dem. k 1c: *brumbálek* Kdyně DO

PSJČ; SSJČ; ČJA 2, 53 (ovád)

Ke vzniku mnoha pojmenování a přirovnání vedl **nápadně odlišný vzhled** některých jedinců. *Tlustý* člověk je např. *břimbuch*, *bublenec*, *bubřina*, *cvaloň*, říká se o něm, že je *bachratý jak bečka*, může mít *břicho jako měch*, *cejchu*, *bubernu*, *buben*, *kotel*. Naopak když je někdo velmi hubený, říká se o něm, že by se mohl *schovat za bidlo* nebo *svlíkat za bičem*, že je *boubelatý jako hrábě*, *chudý jako bičisko*, *hubenej jak branka*, *je jako s prdu bič*, že má *prdel jako břitvu*, *je churej*, *jak když louská cvrčky* nebo má *břicho jako obrácený lavor*.

Příklady hesel ze SNČJ:

bacháč m. (*bacháč*)

1 expr. **tlustý člověk**: *bacháč* Mšec RA 2 expr. *zralý hrachový lusk*: *bacháč* Plzeňsko

bachratěna f. (*bachratěna*)

expr. **tlustá žena**: *bachratěna* Rouchovany TR (Šemíkovice)

bachrule f. (*bachrula*)

expr. **tlustá, břichatá žena**: *že sy vzať taku bachrule?* Štítina OP; *bachrula* Studénka NJ

● *ma hruby břuh aňi bachrula* Branice POLSKO – velmi velké břicho

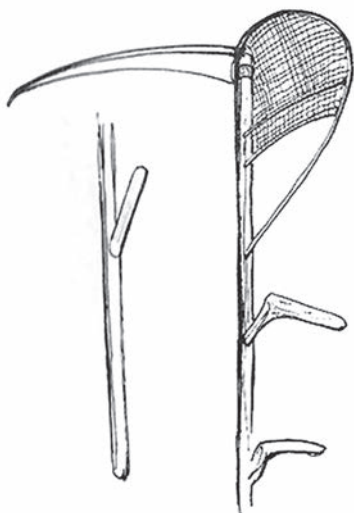
břichopásek m. (břichopásek, břichopásek)

I zejm. své expr. požitkář, labužník; jedlík: *tomu břichopáskoj se do noti jen tak nestrefiš, je to vejbjera* Loužnice JN; *břichopásek* Karlovice SM (Svatoňovice), Novopacko, Třeboň JH; *břichopásek* Lípa nad Orlicí RK 2 expr. **tlustý, břichatý člověk**: *s toho Frante se huďelal břichopásek!* Nové Syrovice TR; *břichopásek* Lípa nad Orlicí RK PSJČ; SSIČ

Nářeční pestrost se nevyhýbá ani **intimním oblastem lidského života**: záletná, nevěrná žena bývá označována výrazy *balda*, *cajda*, *caperda*, *cuchna*, *čábera*, záletný, nevěrný muž je *cimbalík*, *babář*, *baboch*, může se o něm říct, že *babuje* nebo *chodí voprašovat betlém*. Různorodá pojmenování jsou doložena pro mužský pohlavní úd, např. *barometr*, *bimbas*, *bimboň*, *bosek*, *cimbuřít*, pro ženské přirození *blaženka*, *butorka*, *cácorka*, *cambulina*, *culina*, *čipčít* aj.

Součástí SNČJ je **nářeční terminologie zemědělská a řemeslnická**.

K **zemědělství** se vztahuje množství výrazů dokládajících mj. dřívější způsob hospodaření, např. *bandur* ‚snop‘, *bubák* ‚seskupení snopů, panák‘, *cundifous* ‚krátké obilí‘, *bicoun* ‚náradí na kypření půdy a ničení plevelů‘, *bzikat se* ‚(o krávě) projevovat pud k páření‘, *brázdovat* ‚pluhem vyorávat brázdy‘, *bít* ‚mlátit obilí‘, *bachlovat* ‚kosit obilí kosou s obloukem zvanou bachlice‘ (viz obrázek).

Kosa s obloukem
(náčres a foto archiv dialektologického
oddělení ÚJČ AVČR)

V okruhu **řemeslnické terminologie** ve slovníku najdeme četná pojmenování nástrojů, součástí výrobních zařízení a jednoduchých strojů, výrobků, pracovních postupů (dnes už mnohdy zapomenutých), osob atd. Z okruhu **mlynářství** je doložen např. výraz *cylinďr* ‚ocelový válec na drcení zrní‘, z **obuvnictví** *biřtľšnajďr* ‚nůž na vykrařování zadních výztuřů bot‘, *cvikačky* ‚kleště k napínání kůže na kopyto‘, *branzolovina* ‚kůže z hovězích nohou a břicha na výrobu stélek do bot‘, z **krejčovství** *bajlek* ‚podložení, vyztužení části oděvu‘, *cvikľovat* ‚vsazovat do oděvu klínovitou vsadku‘, z **tkalcovství** *bidľen* ‚vertikálně pohyblivý rám u tkalcovského stavu‘, *brustpoun* ‚čelní přička u tkalcovského stavu, prsník‘, z **kovářství** *capart* ‚staré železo k překovávání‘, *pauše* ‚druh kleští‘, ze **skľářství** *bič* ‚dlouhá železná tyč sloužící k nabírání skľoviny‘, *burguncl* ‚dřevěná forma k tvarování vyfukované baňky‘, *cvokkr* ‚nezpracovatelný zbytek skľeněné tyče při výrobě korálků‘, z **vorařství** *bidelník* ‚pomocník veslaře na voru‘ atd.

Příklady hesel ze SNČJ:

bystrák m. (*bistrák*)

mlyn. převodní palečné kolo u mlýna: *točeňim se převáďi z vokuři kvalď na bistrák* Lípa nad Orlicí RK

cvekovat nedok. (*cvekovat, cfekovat, cfekovat', cvekovat', cvekovac'*)

1 obuv. zatľoukat, přibíjet cvoky: *cvekovat* Vanovice BK, Velké Bíľovice BV; *cvekovat'* Kelečsko; *cvekovac'* Palkovice FM **2 mor expr.** vyplňovat, cpát: *cvekovalę sęľňicę šutrem* Vanovice BK; *cvekoval se hrøškama a sčęľ ho boli břøch* Lipová PV (Hrochov); *hospoda se cfekovala, až bila plná* Rašovice VY; *cvekováľ do sobja cerguláti jeden za druhím* Blatnička HO; *ten to cvekuje do sebe* Slovácko; *cfekuje sy kapse* Vsetínsko; *cvekovat* Kyjovsko

burytaška f. (*buritaška*)

krejč. ozdoba na oděvu, přýmek: *na halenku našila buritaški, tag bila šik* Řičany PY

brďník m. (*brďňik*)

tkalc. součást tkalcovského stavu: *brďňik je váleček se skřipcem a na něm visí brďo* Pecka JC

bumbalek m. (*bumbaľek*)

tes. vodorovný trám spojující krokve střechy, hambalek: *bumbaľek* Jablunkov FM
PRO: *bumbaľek*

břežitý adj. (*břežiteľ*)

■ zejm. je **vor.** stav vody příznivý pro plavbu: *voňi čekali na břežitou vodu* Praha PH; *břežitou vodou sme plouľi* Podolí I PI (Podolsko); *břežitou vodou se lechce plouľo* Dobronice u Bechyně TA; *von mušel veďet, až bila voda břežitá a srovnaná z břehama, tak uj se plouľo* Novosedly nad Nežárkou JH; *břežitá voda bila jako dost plná řeka* Majdalena JH
SSJČ

Ve *Slovníku nářečí českého jazyka* je zatím představena jen část bohaté slovní zásoby našich předků, z níž jsme zde mohli ukázat jen zlomek. V dialektologickém oddělení ÚJČ práce na *SNČJ* pokračují a nová hesla budou postupně zpřístupňována na internetu (<http://sncj.ujc.cas.cz>).

Slovník nářečí českého jazyka

A–C

Hesla	▼	Zobrazit heslo
Hesla		
Varianty		

SNČJ

- první český celonárodní nářeční slovník
- tradiční nářeční slovní zásoba a terminologie
- nářeční frazeologie
- autentické nářeční doklady
- přehlednost a snadné vyhledávání

Užitečné odkazy

- Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)
- Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)
- Český jazykový atlas (CJA)
- Slovník pomístních jmen v Čechách (SPJČ)
- Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (SPJMS)

SNČJ umožňuje vyhledávání jednak v heslových slovech (Hesla), jednak v nářečních variantách heslových slov (Varianty)

Čáp: např. *bocán*, *bocoň*, *bočan*, též *bohďál*, *bagďál*, tj. „dárce boha čili hojnosti“; jeho hnízdo na střeše za komínem a mláďata byly magickou zárukou štěstí celého domu (foto Jitka Čundřlová)

Znáte naše nářečí? Víte, co znamená...?

1. botaň

- a) švec
- b) čáp
- c) velká bota

2. bábalet

- a) chodit na ples
- b) slet čarodějnic
- c) (o ženě) stárnout

3. bajaja

- a) pohádkový princ
- b) ohníček na poli
- c) vyprávění

4. blikpolka

- a) mazurka
- b) slabá žárovka
- c) pohledné děvče

5. balbokáč

- a) okaté dítě
- b) nočník
- c) blatouch

6. baček

- a) tlustý člověk
- b) sud
- c) malý bača

7. cabrňák

- a) kapr
- b) zdatný člověk
- c) pivo špatné kvality

8. cektat

- a) třást se zimou
- b) žvanit
- c) bryndat

9. cifrena

- a) parádnice
- b) počítadlo
- c) tanec

10. cukruška

- a) zamilovaný člověk
- b) hrdlička
- c) bonbon

11. cupčárna

- a) druh tance
- b) taneční sál
- c) králikárna

12. culindovat

- a) usmívat se
- b) zanedbávat práci
- c) uklízet

13. crháček

- a) pěnkava
- b) trhač ovoce
- c) hrníček

14. bírhund

- a) syreček
- b) psisko
- c) špatné pivo

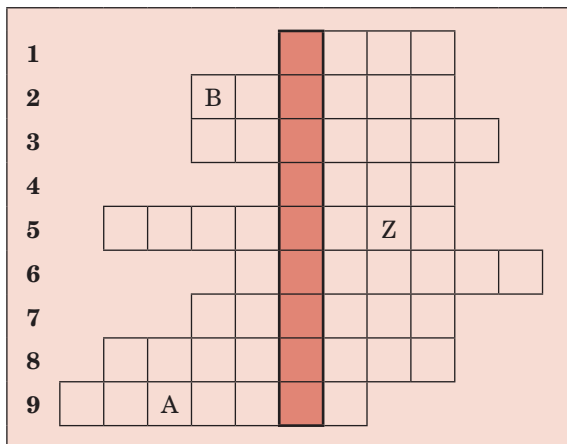
15. caluch

- a) polibek
- b) ranec, uzel
- c) spěch

16. bubasit

- a) strašit
- b) bubnovat
- c) mračit se

**Jaké je jedno z nářečních pojmenování čmeláka?
Řešení najdete v tajence.**

- 1 Sídlo dialektologického oddělení ÚJČ
- 2 Autor *Dialektického slovníku moravského*
- 3 Abecedně řazená hesla
- 4 Vyobrazení v zeměpisném nebo jazykovém atlasu
- 5 Soubor dat
- 6 Opak města
- 7 Odborné pojmenování
- 8 Zvukový záznam
- 9 Nářečí

Tajenka: bromberák.

Tak jako mizí cesta v dále,
mizí i naše nářečí...
(foto archiv
dialektologického oddělení
ÚJČ AV ČR)

Projekty dialektologického oddělení

Slovník nářečí českého jazyka

Slovník přináší ucelený pohled na lexikum našich dialektů, které v souvislosti se změnami způsobu života nenávratně mizí. Vytvoření celonárodního nářečního slovníku proto patří k nejpotřebnějším akcím na poli záchrany našeho kulturního dědictví. Projekt byl zahájen v roce 2011 a počátkem roku 2016 byla na internetových stránkách ÚJČ zpřístupněna první část slovníkových hesel (A–C); <http://snej.ujc.cas.cz>.

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku

Slovník zpracovává rozsáhlý materiál pomístních jmen (tj. názvů neosídlených objektů, především polí, luk, lesů, hor, vod a cest) z historické Moravy a české části Slezska shromážděný v letech 1965–1986. Sběr materiálů se uskutečnil ve všech obcích Moravy a Slezska s převahou obyvatelstva české (na Československu i polské) národnosti. Projekt byl zahájen v roce 2005, hesla jsou postupně zpřístupňována na internetové adrese <http://spjms.ujc.cas.cz>.

Český jazykový atlas 1–5 (1992–2005), Dodatky (2011)

Dosud nejvýznamnějším dílem kolektivu dialektologů je šestidílný *Český jazykový atlas*, který na takřka 1600 mapách podává všestranný pohled na nářečí českého jazyka, především na jejich územní rozrůznění, a postihuje hlavní tendence jejich vývoje. Je založen na výsledcích výzkumu provedeného na území českého národního jazyka v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století v 420 obcích. Práce v Čechách probíhaly pod vedením Jaroslava Voráče, na Moravě a ve Slezsku výzkum koordinoval Jan Balhar, který se v tomto roce dožívá 85 let. Na vzniku díla se podílel od přípravy *Dotazníku* přes terénní výzkum až po vedení autorského kolektivu všech šesti svazků.

Elektronická podoba *Atlasu* je přístupná na internetové adrese <http://cja.ujc.cas.cz>; podrobněji o díle viz též brožuru *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*, Praha: Academia, 2015 (<http://www.vedakolemnas.cz>).

Mezinárodní spolupráce

Dialektologové se významnou měrou zapojují do nadnárodních atlasových projektů (*Evropský jazykový atlas – Atlas linguarum Europae*; *Slovanský jazykový atlas – Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*), které zobrazují nářeční diferenciaci zkoumaných území, přispívají k novým pohledům na společné i rozdílné rysy sledovaných jazyků a přinášejí cenná svědectví a nové poznatky o historii i současnosti materiální a duchovní kultury. Jedná se o mimořádná díla, mající význam nejen pro jazykovědu, ale i pro řadu dalších disciplín. Informace o těchto projektech jsou uvedeny na internetových stránkách dialektologického oddělení.

Asi nikoho nepřekvapí, že v českých nářečích *brumbál* není ředitel Školy čar a kouzel v Bradavicích a *baroš* není slavný fotbalista. Ale víte, že *bába* v našich nářečích není jen stará žena, že *borec* nemá nic společného s přeborníkem a že *cimbuří* není ozubené zakončení hradeb? Víte, co dělá ten, kdo *chodí voprašovat betlém*? A jak vypadá člověk, který by se mohl *schovat za bidlo a břicho má jako obrácený lavór*, nebo ten, kdo je *boubelatý jako hrábě*? To a mnoho dalšího se dozvíte ve *Slovníku nářečí českého jazyka*, jehož první část (hesla začínající písmeny A–C) je zpřístupněna na internetové adrese <http://sncj.ujc.cas.cz>.

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Lenka Jungmannová, Libor Vodička: **České drama v letech 1989–2010**

Magdalena Bendová: **Několik vět, které nelze zakázat**

Slavomír Entler: **Spoutání slunce**

DOSUD VYŠLO:

Markéta Pravdová: **Jak se mluví mezi živly**

Kateřina Piorecká: **Ústav pro českou literaturu**

Martina Ireinová, Hana Konečná: **Nářečí dříve a nyní**

Edice Věda kolem nás | Pro všední den
Slovník nářečí českého jazyka | *Martina Ireinová, Hana Konečná*

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.
Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa.
Odpovědná redaktorka Petra Královcová.
Vydání 1., 2016. Ediční číslo 12019.
Tisk **SERIFA**®, s. r. o., Jinonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245
Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:
www.vedakolemnas.cz | www.academiaknihy.cz | www.eknihy.academia.cz